

Egy (újabb) kritika...

Válasz Feischmidt Margit ismertetésére

Örömmel olvastam a *Tabula* 2003. évi (6. évfolyam) 2. számában megjelent könyvismertetést a 2001-ben, Amerikában publikált *The remote borderland* című könyvről. Az azonban igen rosszul érintett, hogy a könyv egyes célkitűzéseit is félreértő elemzés több oldalon keresztül villant fel kiragadott részeket és megjegyzéseket, de sajnos félremagyarázva a leírtakat. Szakfolyóiratokban (*American Ethnologist*, *Slavic Review*, *American Anthropologists*) a szerkesztői elvek szinte előírják, hogy egy kérdéses vagy szubjektív könyvismertetést a szerzőnek megmutatnak, ezzel mintegy lehetőséget adva a viszontválaszra. Ez főleg akkor ajánlatos, ha a könyvet egy fiatalabb vagy nem szakmabeli szerző ismerteti. Eddig több visszajelzést kaptam a könyvre vonatkozóan, és a kemény kritikán túl néhány kellemes meglepetés is ért, de sehol sem találkoztam azokkal a kitételekkel, amelyekre Feischmidt Margit figyelmeztet. Nézzük a tényeket!

Az ismertetés címe, *Egy (újabb) könyv Erdélyről* már előítélettel telített, eleve kérdésessé teszi a kiegyensúlyozott tájékoztatást. Mi az, hogy újabb? Kinek? És mikortól számítva? Melyik diszciplínában? A címezés már csak azért sem állja meg a helyét, mivel szociális-kulturális antropológiában a magyar nemzeti identitással és az abban központi helyet elfoglaló Erdély-mítoszzal kapcsolatos munka eddig (tehát 2000-ig, amikor a könyv anyaga lezárult) nem jelent meg. Az ilyen hozzáállás elidegenítő, de ugyanakkor egyben elrettentő is. A könyv ismertetője figyelmebe ajánlom a kuhni paradigmaváltás fontosságát és természetét, hiszen minden munka egy újabb hozzájárulás a tudományos diskurzus fő áramvonalához vagy annak megkérdőjelezéséhez, s ha a könyv ismertetőjének szemléletével tekintjük a dolgokat, akkor el kellene fogadnunk, hogy egyik tudományágban sincs újabb diszkusszióra vagy a korábbiak felülvizsgálatára semmilyen szükség. Gondolom, fiatal kollégám nem ezt akarta mondani, vagy ha igen, akkor nagy bajokat látok. Elég emlékeztetni az olvasót arra, hogy az elmúlt négy-öt évben legalább fél tucat olyan antropológiai monográfia jelent meg, amely Makedóniával, a makedón területiség elméleti és történeti konstruálásával foglalkozik. Hasonlóan bő természettel van dolgunk az északír, katalán vagy a baszk területi nacionalizmussal kapcsolatban is. Ehhez képest a *The remote borderland* szinte hihetetlenül magányos (nem is volt valami könnyű publikálni, de ez más kérdés). Jó a dolgokat kontextusukban szemlélni.

Hadd emlékeztessenem a könyvolvasó kollégát még egyszer, bár ezt a könyvből elemzem, hogy a szociális-kulturális antropológiában egyetlen mérföldkő jelzi igazán a téma kezdeti boncolgatásának kényességét, valamint annak teljes hiányát: a *Current Anthropology*-ban Michael Sozan rövid ismertetése (Sozan 1977) és a *Romanian Research Group* frappáns válasza (1979). Igaz, ez az 1970-es években történt. Az ezután publikált, Romániáról szóló antropológiai monográfiák szinte nem ismerik (nem akarják ismerni?) a témát. A historikus vita ellenére az eltelt több évtized (sajnos) sem az európai, sem pedig az észak-amerikai kontinensen nem produkált antropológiai monográfiát a magyar

nemzeti identitással kapcsolatban! Mit jelent hát akkor az „újabb” kifejezés az ismertetés címében? Igaz, Magyarországon nagy, sőt mértéktelenül terjedős túltermelés jellemzi az Erdéllyel kapcsolatos szakdiszciplínákat. Történészek, szociológusok, politológusok és néprajzosok igen nagy anyagot produkáltak. Könyvem egyik alapvető kiindulópontja éppen ennek kitergetése: a túlzott fontosságú és ideológiai színezetű tudományosság az Erdély-diskurzus és az Erdély-kép reprodukálásával kapcsolatban. A képzeletteremtés szinte napról napra produkál újabb és újabb – s itt most törvényszerű ez a szóhasználat – monográfiákat és műveket. A könyvemben leírtak éppen arra hívják fel a figyelmet, hogy ez a túltermelés egy lehetetlen matematikai képletet eredményez, amely önmagában is kérdéssé teszi a magyar tudományos hozzáállást. Egyre több könyv születik Erdéllyel kapcsolatban, de a kritikai, összehasonlító és elemző mű, amely lebontaná, hogy miről is szólnak igazából ezek a produktumok, ritka, mint a fehér holló. És főleg kevesen kérdőjelezik meg: miért és kinek produkáljuk újra s újra az Erdély-mítoszt? Érthetetlen számomra, hogy egy olyan könyv, amely felvállalta – fel merte vállalni –, hogy a magyar mítoszteremtés egyik sarkalatos pontját kikezdje és megkérdőjelezze, mindjárt kiváltja egy fiatal kolléga viszolygását. Az ilyen cél nélküli kritika nem használható sokra, legfőképpen a tudományosság hangzatos jelszavaira nem.

Teljesen hiteltelen számomra az a kitétel, amit az ismertető a román nacionalizmussal kapcsolatban felvet. Azt írja a könyv szerzőjéről, rólam, hogy: „Azt azonban sajnos nem teszi világossá, hogy miként viszonyul a másik jelentésépítő kontextushoz, a román nacionalizmushoz.” (295. p.) Azt várja tőlem az ismertetés írója, hogy végezzem el a „román nemzetépítő diskurzusok és politikák” (296. p.) vizsgálatát is. Tévedés, a könyv nem erről szól! Szinte kikívánkozik az emberből az olvasói hozzáállás kritizálása, de nem engedek ennek a csábításnak, hanem figyelmeztetem a könyv olvasóját, hogy még egyszer lásson neki, és akkor megtalálja (több helyen is), amit többször kijelentek: „A könyv fókuszában a magyar perspektíva elemzése áll.” (Kürti 2001:187.) Hiszem és vallom: a román nemzeti ideológia elemzése a román – és nem a magyarországi vagy az erdélyi származású magyarországi! – kutatók feladata. Lesz. A hiányolt területen a román kutatók már jóval előbb megtették az első lépéseket, igaz, inkább emigráns körökben (S. Fischer-Galați, V. Tismaneanu, I. Livezeanu neve fémjelzi ezt), de a szociális-kulturális antropológiában még sokat kell dolgozniuk annak ellenére, hogy K. Verdery, G. Kligman, S. Beck és S. Sampson már gyarapították e téma irodalmát. Könyvem persze nemcsak a magyar nemzeti ideológia Erdély-képével foglalkozik, hanem a magyar tudományosság (tudománytalanság?) karakterével, képviselőivel is, akik csak bizonyos dolgokat látnak, és azt is csak bizonyos szemüvegen keresztül. És ebben természetesen önkritikát is gyakoroltam; erre nézve az olvasó elegendő kitéltet talál könyvem harmadik fejezetében.

Hasonlóan túlzottan magabiztos szemlélet az, ami a könyvismertetést áthatja, mivel nonszensz, hogy könyvemben nem veszem figyelembe „az elmúlt tíz-tizenöt évben megjelent, de örömdetesen gyarapodó román és magyar – de sok esetben idegen nyelveken, nemzetközi fórumokon megjelenő” – szakirodalmat (297. p.). Természetesen mindketten tudjuk, hogy Feischmidt mit akar ezzel a mondatával, és hogy vannak, akik próbálják „dekonstruálni” a román és a magyar nacionalizmust. Viszont a CEU-n írt disszertációkat nem tekintem publikált anyagnak, és főleg nem olyan tényezőnek, amely hozzájárult az elemzett polémiahoz. Továbbá az említett programok és tanszékek nem

antropológiai programok, és az ott produkált disszertációk, elemzések elsősorban nem antropológiai dekonstrukciók, akármilyen jók és *up-to-date* hangzásúak is legyenek a történészek vagy szociológusok-politológusok számára. A kutatóintézetekről, valamint az egyetemi tanszékeken folyó nacionalizmuskutatásról (301. p.) adott információ kérdéses: miért egy könyvismertetésben sorol fel ilyen látszólag biztos alapokat nyújtó adatokat? Nem hiszem, hogy ilyen iskolás példákkal kellene egy társadalmi, politikai interetnikus diszkusszió egyik vagy másik oldalának hihetőségét bizonygatnunk. Arról azonban megvan a véleményem, hogy intézetek saját kiadványait és elemzéseit mennyire lehet felhasználni és komolyan venni, még akkor is, ha azok látszólag tudományos hangnemben és köntösben – sokszor a rezsimek (és nem csak az állami) által támogatott formában – jelennek meg.

Szeretném hangsúlyozni, hogy könyvemben a nemzeti mítoszteremtés elemzése egyszerre több szálon fut: erre nézve az ötödik és hatodik fejezet adja meg a választ. Nem érzem, hogy a „tudósítói hangnemnek” (298. p.) beállított elemzés baj lenne, bár kétségtelen, hogy a módszert tekintve a fejezetek eltérően próbálják feszegetni a felvetett problémaköröket. Minden szerző joga egy bizonyos módszer és leíró technika követése; én a könyvben többet is kipróbáltam, s ezért is nem sajnálom magamtól a posztmodern vagy posztstrukturalista jelzőket, melyeket másoktól kaptam kritikaként. Nyilvánvaló, hogy egy elemző mű, amely évszázados tudományos viták sorozatát tekinti át, nem építhet csak a terepmunkára, a részt vevő megfigyelésre vagy akár az interjúkra.

Nem kérdéses számomra, hogy Feischmidt ismeri az általam használt irodalmat, de az tűnik ki ismertetéséből, hogy rosszul értelmezett bizonyos részeket könyvemben. Amint már korábban utaltam rá, olyan dolgokkal vádol meg, melyeket nem tűztem ki célul. „Historiográfiai elemzést” (298. p.) emleget, ám erre többször is utalok, hogy célom nem ez. Azt, hogy történelmi „tényeket” közlök a könyvben, evidenciaként hangoztatja, de én nem közlöm őket, hanem utalok arra, hogy ezek a „tények” mennyiben bukta-tói a nacionalista képzelet fabrikálásának és a történetírásnak. Sehol nem írok olyat, hogy én a „történelmi tények között” próbálok „rendet tenni” (298. p.). Ennek ellenkezőjét írom könyvem 205. oldalán, amikor kijelentem, hogy nem célom a térség részletes történelmének feldolgozása, és utalok az általam használt történelmi forrásmunkákra, sőt azok ideológiai beállítottságára. A historiográfiai elemzést majd a történészek végzik el, ha elvégzik, vagy ha el tudják végezni. Ezt csak azért hangsúlyozom (ismét!), mivel éppen a történészek diskurzusainak kritikai elemzését tudja egy kiegyensúlyozott antropológiai elméletekre-módszere építő kutató elvégezni. Arra viszont nyomatékosan utalok, hogy úgy a történészek, mint a néprajztudósok nagy többsége is igencsak a nemzetteremtő mítosz búvőkörébe esett. Ez a kapitális baklövés viszont nem csak a magyar tudomány hibája.

Megkérdőjelezi az ismertetés szerzője, hogy miért nem használtam a magyar nemzeti kultúrát kutató Hofer Tamás 1991-es és Niedermüller Péter 1994-es tanulmányait. Minden elemzés szelektál, akármilyen nagy jegyzetapparátussal is dolgozik. Ez a szerző szuverén joga. A jegyzetanyagban bőven citálom a magyar néprajzosokat, köztük hivatkozva a pár éve elhunyt Peter Sugar úttörő könyvére, amelyben Hofer Tamás egy korai cikke pont erről a témáról szólt (Sugar 1980). Viszont könyvemnek nem célja a magyar néprajz nemzeti ideológiai beállítottságának elemzése. Azt már elvégezte Michael Sozan, de remélhetőleg még többen is megteszik, s ha lehet, nemzetközi fórumokon és újabb

szempontok szerint. A nagyobb magyar néprajzi irodalom felsorolása tautologikus, öncélú lett volna, a bő jegyzetanyag már így is feszegeti a könyv keretét. Csak utalni szeretnék egyébként arra, hogy én már az említett publikációk előtt foglalkoztam hasonló témájú elemzésekkel, csak hát – ezek szerint – kétséges az antropológiai szakirodalom ismerete Magyarországon, pláne az 1980-as években (Kürti 1989). A kritikai elemzésem egyik feladata éppen erre irányult: felhívni a figyelmet a néprajzkutatásnak (de nem csak annak) az egyoldalúságára Erdéllyel és az erdélyi magyarsággal kapcsolatban.

Kétségtelen, hogy a könyv alaposabb elolvasása, megértése segíthetett volna abban, hogy Feischmidt kérdését saját maga megválaszolja, hiszen azt kérdezi a nemzeti mozgalomról, „Hogy ennek ellenére miért nem az univerzalista, emberjogi beszédmódot, hanem a nemzeti szolidaritását tette elfogadottá” (Kürti 2001:299). Itt a transznacionalizmus a lényeg, és főleg a Chen által írottak. Könyvemben citálom Chent, aki ezt írja: „a transznacionalizmus megerősíti a nacionalizmust” (Kürti 2001:135). Éppen ezt a fontos ténytet akartam az ismertető által kritizált fejezettel illusztrálni. Az Erdély-központú nemzeti paradigma egyik alappillére az, hogy egy teljesen ártatlan és nemzetközileg elfogadott diskurzust megszelídített és meghonosított a nemzeti ideológia számára. Egyébként nem lett volna értelme bemutatni, nem?

De érthetetlen számomra a következő kritikai megjegyzés is: „A könyv szövegkorpuszának jelentős részét egyfelől a terepen a szerzőt ért általános benyomások, másfelől szakirodalmi hivatkozások és kommentárok alkotják.” (300. p.) Feltételezem, hogy különböző módszertani szemináriumokon, terepmunkán, levéltári kutatásokon keresztül, szakirodalmi elemzésekből tanultuk meg a tudományt. Monográfiákat is másként írunk, és ehhez más és más szerzői apparátust használunk fel. A terepmunka éppen hogy nem az általánost, hanem a specifikust jelenti, amelyet minden szerzőnek el kell tudnia helyezni a szakirodalom által már leírt korábbi benyomások és élmények sorába. Kissé naiv megjegyzésnek tartom – pláne a posztmodern elméletek után –, hogy egy könyv szakirodalmi „hivatkozások” és „kommentárok” összessége. Hasonlóan kérdéses számomra az etnikus csúfnevek, sztereotípiák, és viccek világáról írott rész: „Mint minden multietnikus társadalomban, Erdélyben is voltak, illetve vannak ilyenek, de nem hiszem, hogy a társadalmi hangulat és az interetnikus viszonyok ezzel önmagukban jellemezhetőek volnának” – írja a könyv kritikusa (301. p.). De hát a könyv nem is ezt teszi! Sehol sem írok le olyasmit, hogy a társadalmi viszonyokat „önmagukban” akarnám jellemezni. Amint hangsúlyozom, illusztrálni akarom, hogy „ezek az etnikai jelzők mennyire nehezen törölhetőek ki a kisebbségek kollektív emlékezetéből, pláne amikor nap, mint nap kormányuk emlékezteti őket dicső múltjukra, az elszenvedett igazságtalanságokra” (Kürti 2001:108). Egyébként javasolom Christie Davis könyvét az etnikai viccről (Davis 1990), melynek ismeretében kollégám nem söpörne le a csúfnevek és viccek egyébként többértelmű és igen sztereotip, közösségi hangulatot reflektáló és formáló világát. Ezek fontosságára már a huszadik század elején Radcliffe-Brown is felhívta a figyelmet. Emellett én már egy korábbi cikkemben is elemeztem a viccek politikai jellegét (Kürti 1988), de hát ezek ismerete nélkül könnyű kritizálni valamit, amit nem ismerünk.

Sajnálatos az a kitétel, hogy könyvem „nagyon általános tudást tükröz [...], de egy mindezeket egybefogó analitikus keret hiányában mindenki számára nehezen érthető és értékelhetetlen” (Kürti 2001:300). Érdekes, hogy Feischmidt maga semmit sem bizonyít, csak vádaskodik, valamint általános állításokkal próbál „mindenki” nevében írni. Nem

túl szubjektív ez így? Joggal kérdezhetem: mit jelent az, hogy „mindenki számára”? Felhatalmazva érezheti magát bárki is arra nézve, hogy „mindenki” nevében nyilatkozzon? Ki jogosította fel erre? Egyébként mondandóját saját maga is cáfolja korábban, amikor így ír könyvem elméleti keretéről: „Az elméletileg jól alátámasztott és érdekes összehasonlításokat felvezető bevezető a könyv legizgalmasabb és legjobban megírt része.” (Kürti 2001:297.) A könyv fejezetei éppen hogy az „elméletileg jól alátámasztott” bevezetőt akarják még jobban bizonyítani a bemutatott adatok, apró részletek elemzésével. Nem kell hangsúlyoznom, hogy egy kétszáz oldalas könyv, amely igen sok területen kívánja illusztrálni az Erdély-diskurzus központiságát a magyar nemzeti ideológiában, csak egy átfogó elméleti kerettel és a jól alátámasztott érvekkel, valamint irodalommal tudja ezt elérni. Az egyoldalú értelmezés nem segít, hiszen könyvismertetésében nem szól a legfontosabb dolgokról: a magyarközpontú diskurzus újraprodukálásának bemutatásáról, kilátástalan voltánál hangsúlyozásáról, valamint a diskurzus képtelen folytonosságának felismeréséről.

Az ismertetés a végén nyeri el képtelenségének csúcsát: „Nem tudjuk meg például azt, hogy az a politikai jelentőség, amelyre ez az Erdély-mítosz szert tett, csak a nyolcvanas évek végére, illetve a politikai rendszerváltás korszakára volt jellemző, vagy azóta is tart.” (Kürti 2001:300.) De hát a hetedik és nyolcadik fejezet pont erről szól! Arról, hogy az Erdély-mitizálás milyen fordulatot vett, hogy a hatalmi politika hogyan követte és reagált erre, valamint hogy mi történt a kilencvenes évek közepétől a nemzeti politizálás szintjein. Sőt, arra is kitérek, hogy a nagy demokratikus változások nem hoztak különösebb előrelépést, mivel további etnikai polarizációt és elkeseredett mítoszteremtéseket szültek. Még azt is megkockáztatom, hogy az EU-csatlakozás és a transznacionális szervezetek jelenléte egy új nyelvezetet teremtett a területiség és regionalizmus politikájában, és ezáltal a versengés is tovább folytatódik. Erre az utolsó oldalakon eklatáns példaként használom könyvemben Deák István és Keith Hitchins polémiáját. Nem logikus tehát, amikor kollégám kizárja az Erdély-központúság lehetőségét a magyar nemzeti identitásban és annak mítoszteremtő folytatását (300. p.). Ugye nem mindegy, hogy az aradi hősök szobra áll vagy sem, ugye most jött létre a Székely Nemzeti Tanács, egy újabb nemzeti területi autonómia tervével? Ezen konfliktusok alapjait mutatom be könyvemben, utalva arra, hogy a huszadik század során ismert és elemzett folyamatok újabb és újabb (negatív?) jelenségek előfutárai. De erről nem szól az ismertetés, mint ahogy arról sem, amiről szólnia kellene: a terjedelemtől, a szerkezetről, a tagoltságról, a nyelvhasználatról, az irodalomról, a képek és illusztrációk használatáról, a jegyzetek és a névmutató meglétéről s minden olyan jellegzetességről, amely a könyvet valóban bemutatná. De arról is, hogy az elemzések alapján a területiség újbóli fellángolása automatikusan következett.

A fenti észrevételemet nem *ad hominem* írtam, azért tollat sem ragadtam volna, hisz nem célom egyetlen kolléga megleckéztetése vagy kritizálása. Azért éreztem fontosnak a válaszadást, mert a könyvismertetést mint műfajt fontosnak tartom, mint a tudományos diskusszió egyik lehetséges, ha talán nem is a legszemélyesebb formáját. Magam is már több éve folytatok hasonló tevékenységet, és több nemzetközi folyóiratnak voltam/vagyok szerkesztője (*Ethnos*, *Social Anthropology*, *Anthropology of Eurasia Review*), illetve publikáltam/publikálok könyvismertetéseket (*Nova Religio*, *The Journal of the Royal Anthropological Institute*, *Slavic Review*, *H-NET*). Ezért nem vagyok ellene a diszciplínák

közötti diskurzusnak, s nem érzem, hogy egy néprajzosnak vagy történésznek nincs joga elolvasni és ismertetni a könyvet. Természetesen joga van, de akkor olvassa is el. Joga van hozzászólni, de akkor a témához szóljon hozzá, és ne másról beszéljen. Ne követeljen a könyv szerzőjén olyasmit, amit eleve nem is tűzött ki céljául. Okulásul minden könyvismertetőnek figyelmébe ajánlom Fabian mondatát: „be listening to writing, while writing” (Fabian 2001:69). Így talán nem fogunk hibákat elkövetni, amikor az írásról írunk. Természetesen jelentek meg kritikák könyvemről a *Choice* és az *American Anthropologist* hasábjain. Alapos antropológiai kritikának merem ajánlani A. Karakasidou-t; ő felhívta könyvem hibáira és érényeire a szakmabeliek figyelmét (Karakasidou 2003). Az antropológiai angol nyelvű diskurzuson kívül nyugodt szívvel el lehet olvasni a Századokban megjelent, történész által írt ismertetést is (Pető 2003).

IRODALOM

DAVIS, CHRISTIE

1990 *Ethnic humor around the world: a comparative analysis*. Bloomington: Indiana University Press.

FABIAN, JOHANNES

2001 *Anthropology with an attitude: critical essays*. Stanford: Stanford University Press.

KARAKASIDOU, ANASTASIA

2003 Kürti László: The remote borderland: Transylvania in the Hungarian imagination. *Slavic Review* 62(4):835–836.

KÜRTI, LÁSZLÓ

1988 The politics of joking: popular response to Chernobyl. *Journal of American Folklore* 101:324–334.

1989 Transylvania, land beyond reason: an anthropological analysis of a contested terrain. *Dialectical Anthropology* 14(1):21–52.

2001 *The remote borderland*. Albany: State University of New York Press.

PETŐ ANDREA

2003 Kürti László: The remote borderland: Transylvania in the Hungarian imagination. *Századok* 137(3):773–774.

ROMANIAN RESEARCH GROUP

1979 On Transylvanian ethnicity. *Current Anthropology* 20(1):135–140.

SOZAN, MICHAEL

1977 Ethnocide in Rumania. *Current Anthropology* 18(4):781–782.

SUGAR, PETER, ED.

1980 *Ethnic diversity and conflict in Eastern Europe*. Oxford: ABC & Clio.